5 શાંતિ અને વિકાસ

શાંતિ મનુષ્ય માત્રના અસ્તિત્વ અને વિકાસ માટે મહત્ત્વની છે. શાંતિ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના વિકાસને વ્યકત કરે છે. રાજ્યશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી માટે શાંતિનો અભ્યાસ અગત્યનો છે. કારણ કે નાગરિકના સર્વતોમુખી વિકાસ માટે રાજ્યમાં આંતરિક અને બાહ્ય શાંતિ જળવાય તે જરૂરી છે. તેથી જ રાજ્યના ઉદ્ભવ અને વિકાસની સાથે કાયદો અને વ્યવસ્થા એ તેનું અગત્યનું કાર્ય રહ્યું છે. રાજ્યની આંતરિક શાંતિની જેમ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ શાંતિ અત્યંત જરૂરી છે.

શાંતિ : અર્થ, વ્યાખ્યા અને વિભાવના

વ્યકિત, સમાજ, રાજ્ય અને વિશ્વ માટે શાંતિ જરૂરી હોવાથી પ્રાચીન સમયથી શાંતિ અંગેનું ચિંતન થતું રહ્યું છે. આ ચિંતનના પરિણામ સ્વરૂપે શાંતિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા તત્ત્વચિંતકો, સમાજસુધારકો, કાયદાના અભ્યાસીઓ અને રાજ્યશાસ્ત્રીઓએ પ્રયત્ન કર્યા છે.

ભારતની વાત કરીએ તો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં માનવમનની શાંતિ, પૃથ્વી ઉપર શાંતિ, સમુદ્ર અને અંતરિક્ષમાં શાંતિ તથા બ્રહ્માંડમાં શાંતિનો વિચાર કરાયો છે. સામાજિક કાર્યોનો પ્રારંભ શાંતિ મંત્રોથી થાય છે. શાંતિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં પ્રોફે. કવીન્સે રાઈટ જણાવે છે કે, ''શાંતિ એ સમાજની એવી અવસ્થા છે, જેમાં આંતરિક રૂપે તેના સભ્યો તથા બાહ્યરૂપે તેના અન્ય સમુદાયો સાથેના સંબંધોમાં વ્યવસ્થા અને ન્યાયનો પ્રભાવ વર્તાતો હોય છે.''

શાંતિની વિભાવના સ્પષ્ટ કરવા માટે કેટલાક ચિંતકોએ કરેલા પ્રયત્નોને આપણે નીચે પ્રમાણે સમજી શકીએ.

શાંતિ અંગેના ગાંધીજીના વિચારો

ભારતમાં અને વિશ્વમાં શાંતિ અંગેનું ચિંતન કરવામાં અને તે માટે પ્રયત્નો કરવામાં ગાંધીજીનું પ્રદાન અગ્રસ્થાને છે. તેમણે પ્રત્યેક પ્રકારના શોષણમાંથી માનવીની મુકિતને શાંતિની પરિસ્થિતિ તરીકે ઓળખાવી હતી. શોષણરહિત સમાજની રચના માટે હિંસાનો તેમણે વિરોધ કર્યો હતો. ગાંધીજી કહેતા કે, ''સત્ય અને અહિંસા મારા પ્રાણ છે. તેના વિના હું જીવી શકું નહિ.'' સ્વતંત્રતા સંગ્રામ દરમ્યાન ચૌરીચૌરી ગામે અમુક લોકોએ કેટલાક પોલીસોને જીવતા સળગાવ્યા ત્યારે ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ સ્થગિત કરતાં કહ્યું હતું કે ''મેં હિમાલય જેટલી મોટી ભૂલ કરી.'' તેમણે કરેલ સર્વોદય સમાજની કલ્પનામાં કોઈ કોઈનું શોષણ કરતું ન હોય અને શાંતિપૂર્ણ વ્યવસ્થા હશે તેવી વાત કરી હતી.

શાંતિ અંગેના કાર્લ માર્કસના વિચારો

કાર્લ માર્કસ માનતા હતા કે એક વ્યકિતનું બીજી વ્યકિત દ્વારા તથા એક રાષ્ટ્રનું બીજા રાષ્ટ્ર દ્વારા શોષણ અટકશે ત્યારે જ શાંતિ સ્થપાશે. પરંતુ આ શોષણ અટકાવવા માટે ગાંધીજીના અહિંસાના માર્ગની વિરુદ્ધ કાર્લ માર્કસે હિંસાનું સમર્થન કર્યું હતું. તેમનું માનવું હતું કે મૂડીપતિઓ અને જમીનદારો તેમની મિલ્કતની માલિકી હિંસા વગર છોડશે નહિ. હિંસા દ્વારા જૂની શોષણયુકત સમાજ વ્યવસ્થા તોડીને વર્ગવિહીન સમાજરચના સ્થપાશે ત્યારે જ સમાનતા આવશે અને શાંતિ સ્થપાશે.

શાંતિ અંગે વુડ્રો વિલ્સનના વિચારો

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ભારે નરસંહાર અને મિલ્કતનો નાશ થયો હતો. આવું ભયાનક વિશ્વયુદ્ધ જ નહિ પણ યુદ્ધમાત્ર રોકાય તે માટેનું ચિંતન યુ.એસ.ના રાષ્ટ્રપ્રમુખ વુડ્રો વિલ્સને કરેલું. તેમણે વિશ્વશાંતિ માટે 14 મુદ્દાનો કાર્યક્રમ આપ્યો. તેમાં એક મહત્ત્વનો મુદ્દો રાષ્ટ્રસંઘ (લીગ ઓફ નેશન્સ) ની સ્થાપનાનો હતો. વિશ્વના દેશો પરસ્પરના પ્રશ્નો યુદ્ધ દ્વારા નહિ પરંતુ શાંતિપૂર્ણ ચર્ચા વિચારણા દ્વારા ઉકેલે તો જ વિશ્વશાંતિ જળવાય એમ તેઓ માનતા હતા. આ રાષ્ટ્રસંઘ કેટલાક કારણોસર નિષ્ફળ જતાં બીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ 1945 માં સ્થપાયેલ સંયુકતરાષ્ટ્ર (યુએન) આજે વિશ્વશાંતિ જાળવવા મહત્ત્વના પગલાં લઈ રહ્યું છે. અને તેથી યુએન દ્વારા 21 સપ્ટેમ્બરને વિશ્વશાંતિ દિન તરીકે ઉજવવામાં આવે છે.

શાંતિ અંગે જ્હોન ગાલ્ટુંગના વિચારો

આજે શાંતિની સ્થાપના માટેના વિચારો માટે પ્રોફે. જ્હોન ગાલ્ટુંગના વિચારોને મહત્ત્વ અપાઈ રહ્યું છે. તેમણે હિંસાના અભાવને શાંતિપૂર્ણ વ્યવસ્થા તરીકે ઓળખાવી છે. પ્રોફે. ગાલ્ટુંગ હિંસાના બે પ્રકાર પાડે છે. (i) પ્રત્યક્ષ હિંસા અને (ii) સમાજગત હિંસા.

(i) પ્રત્યક્ષ હિંસા

પ્રોફેસર ગાલ્ટુંગ પ્રત્યક્ષહિંસાના અભાવને નકારાત્મક શાંતિ કહે છે. તેમના મતે નકારાત્મક શાંતિમાં પ્રત્યક્ષ હિંસાની ગેરહાજરી હોય છે. પ્રત્યક્ષ હિંસામાં રાષ્ટ્રો વચ્ચેના યુદ્ધો, જુદા-જુદા સામાજિક સમુદાયો વચ્ચેનાં સંઘર્ષો, જુદી-જુદી કોમો વચ્ચેના રમખાણો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત યુદ્ધો માટેની તૈયારીઓ, શસ્ત્રોનો વ્યાપાર, લશ્કરીજૂથો રચવા, પ્રત્યક્ષ રીતે શારીરિક નુક્સાન કરવું જેમકે; ભોંકવું, પીસવું, બાળવું, ચીરવું વગેરે. માનવીય અસ્તિત્વ માટે જરૂરી ભૌતિક સાધનોનો નાશ કરવો વગેરે પણ પ્રત્યક્ષ હિંસાના ઉદાહરણો છે.

(ii) સમાજગત હિંસા

પ્રોફેસર ગાલ્ટુંગ સમાજગત હિંસાના અભાવને સકારાત્મક શાંતિ કહે છે. તેમના મતે સમાજગત હિંસા એટલે એવા પ્રકારની અન્યાયી સામાજિક વ્યવસ્થા કે જેના દ્વારા પ્રત્યક્ષ હિંસાની પરિસ્થિતિઓ ઉભી થાય. તેઓ સમાજગત હિંસાના ચાર લક્ષણો દર્શાવે છેઃ (ક) શોષણ (ખ) બળજબરીપૂર્વક પ્રવેશ (ગ) ભાગલા પાડવા (ઘ) એક તરફ (હાંસિયામાં) ધકેલી દેવું.

સમાજગત હિંસાની પરિસ્થિતિઓમાં રાષ્ટ્રો, સમુદાયો અને વ્યક્તિઓનો અન્યાયી સામાજિક માળખાને લીધે સમુચિત વિકાસ થઈ શકતો નથી. ગુલામી પ્રથા અને રંગભેદની નીતિ એ સમાજગત હિંસાના ઉદાહરણો છે. આજે આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીયસ્તરે ગરીબો અને અમીરો વચ્ચેની અસમાનતા તે પણ એક પ્રકારની સમાજગત હિંસા છે.

આમ, શાંતિનો અર્થ, તેની વ્યાખ્યા અને શાંતિ અંગેના જુદા જુદા ચિંતકોના વિચારોનો અભ્યાસ કર્યા બાદ શાંતિના વિચારને કેવી રીતે સાકાર કરી શકાય તેની સમજ આપણે નીચે પ્રમાણે મેળવી શકીશું.

રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપવા માટેની પૂર્વશરતો

(1) **લોકશાહી વ્યવસ્થા :** જેમાં લોકો પોતાના પ્રશ્નો સરકાર સામે રજૂ કરવા સ્વતંત્ર હોય છે. તેઓ પોતાની માંગણીઓ સંતોષવા મુક્ત રીતે રાજકીય ભાગીદારી આપી શકે છે. જરૂર પડે સરકારનો વિરોધ કરી શકે છે.

(2) **માનવ હકોની જાળવણી :** માનવીને માનવ તરીકે મળતા હકો, માનવી મુક્ત રીતે ભોગવી શકે તેવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

(3) **કાયદાનું શાસન :** કાયદાના શાસનમાં કાયદા સમક્ષ તમામ નાગરિકો સમાન હોય છે. કાયદાના ભંગ બદલ કોઈપણ નાગરિકની ધરપકડ કરી તેને ન્યાયતંત્ર સમક્ષ રજૂ કરાય છે.

(4) **સ્વતંત્ર અને તટસ્થ ન્યાયતંત્ર :** રાજ્ય નાગરિકોને મૂળભૂત હકો આપે છે. આ મૂળભૂત હકોનું રક્ષણ લોકશાહીમાં સ્વતંત્ર અને તટસ્થ ન્યાયતંત્ર દ્વારા થાય છે.

(5) **સામાજિક ન્યાય :** સમાજમાં વ્યકિત માત્રનું ગૌરવ જળવાય, કોઈના તરફ અસમાનતા ભર્યો વ્યવહાર ન કરાય.

(6) **વિકાસમાં સૌની ભાગીદારી :** રાજ્યના અને સમાજના વિકાસનાં ફળ સૌ માનવીને સમાન રીતે મળે.

(7) **સલામતી :** રાજ્ય અને સમાજ નાગરિક અને વ્યકિતની સલામતી જળવાય તેવી પરિસ્થિતિ પૂરી પાડે. આમ થાય તો નાગરિક અને વ્યકિતનો સર્વતોમુખી વિકાસ થઈ શકે.

(8) **યુદ્ધને બદલે ચર્ચા દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોનો ઉકેલ :** આ માટે યુએન આજે શાંતિપૂર્ણ રીતે પ્રશ્નો ઉકેલવાનો આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પૂરો પાડે છે.

(9) **સ્વતંત્ર અને તટસ્થ સંચારના માધ્યમો :** રાજ્યમાં અને વિશ્વમાં શાંતિ જાળવવા માટે સંચારના માધ્યમોએ નીડરપણે તથા તટસ્થ રીતે ઘટનાઓ અને સમસ્યાઓને પ્રસારિત-પ્રકાશિત કરવી જાઈએ.

આમ, ઉપર્યુક્ત આ શરતોનો અમલ થાય તો રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે શાંતિની સ્થાપના થઈ શકે, એમ અભ્યાસીઓનું માનવું છે.

યુદ્ધને ન્યાયોચિત ઠેરવવા કઈ શરતો જરૂરી છે?

યુદ્ધની પરિસ્થિતિ માનવજાત અને માનવ સંસ્કૃતિ માટે અભિશાપરૂપ છે. આમ છતાં પ્રાચીન સમયથી રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચે યુદ્ધ થતાં રહ્યાં છે. આ યુદ્ધો ન થાય તે માટેનું ચિંતન પણ પ્રાચીન સમયથી થતું રહ્યું છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે યુદ્ધ જો કોઈ રાજ્ય માટે અનિવાર્ય બને તો તેને ન્યાયોચિત ઠેરવવા કઈ શરતો જરૂરી ગણાવી શકાય? આ અંગે વિચાર કરતાં પ્રાચીન ભારતના બે મહાકાવ્યો રામાયણ અને મહાભારત નજર સમક્ષ આવે છે. બન્ને અમૂલ્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીએ તો જણાય છે કે, પહેલાં તો યુદ્ધ નિવારવા પ્રયત્ન થયો છે. આખરે જ્યારે યુદ્ધ થયેલા છે ત્યારે તે ‘અધર્મ’નો નાશ કરવા અને ‘ધર્મ’ની સ્થાપના માટે ગણવામાં આવેલાં. તેથી તે ધર્મયુદ્ધ તરીકે ઓળખાવાયેલાં છે. ચાણક્યે પોતાના ગ્રંથ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં ‘યુદ્ધ અને સંધિ’ બન્નેના લાભ સરખા હોય તો સંધિ કરીને શાંતિ સ્વીકારવાની સલાહ આપી છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ અને શાંતિ અંગેના અભ્યાસીઓના મતે યુદ્ધને ન્યાયોચિત ઠેરવવા માટે કેટલીક મહત્ત્વની શરતો છે, જે નીચે પ્રમાણે છે.

(1) રાજ્યની એકતા અને અખંડિતતા સામે બાહ્ય પડકાર ઊભો થયો હોય, જેનો શાંતિપૂર્ણ પ્રયત્નોથી હલ થઈ શકે તેમ ન હોય ત્યારે રાજ્ય પોતાના અને નાગરિકોના સંરક્ષણ માટે યુદ્ધ કરી શકે છે.

(2) રાજ્યના નાગરિકો કે વિશ્વના કેટલાક રાજ્યોના નાગરિકોના માનવહકો સામે ગંભીર ખતરો ઊભો થાય તેવી કોઈ ક્રાંતિ થઈ હોય, જેમકે 'ઈસ્લામિક સ્ટેટ' સંગઠન દ્વારા સિરિયા અને ઈરાકમાંથી શરૂ થયેલ હિંસા સામે અને અગાઉ અફઘાનિસ્તાનમાં તાલિબાનોના અત્યાચારો સામે 'નાટો' (નોર્થ એટલાંટિક ટ્રિટી ઓર્ગેનાઈઝેશન) દેશોએ કરેલ યુદ્ધ.

(3) કોઈપણ રાજ્ય યુદ્ધ માટે ભારે ઘાતકશસ્ત્રો વિકસાવી રહ્યું હોય અને તેનાથી અન્ય રાજ્ય કે રાજ્યોની સુરક્ષા અને શાંતિ જોખમાતી હોય જે આખરે વિશ્વશાંતિ માટે પણ ખતરારૂપ હોય તો આવા રાજ્ય સામે યુદ્ધ જાહેર કરવું એ ન્યાયોચિત ગણાવી શકાય. જેમકે જર્મની, જાપાન અને ઈટાલી સામે 'મિત્રદેશો' (યુ.કે., ફ્રાંસ, સોવિયેત સંઘ, અમેરિકા)નું 1939 માં શરૂ થયેલું યુદ્ધ આખરે બીજું વિશ્વયુદ્ધ બનેલું. મિત્રદેશોની દૃષ્ટિએ જર્મની, જાપાન અને ઈટાલી સામેનું એ યુદ્ધ ન્યાયોચિત હતું.

(4) જ્યારે કોઈ રાજ્ય ઉપર તેના શાંતિપૂર્ણ રીતે જીવન જીવતા નાગરિકોના જીવનને ખતરામાં મૂકતા ત્રાસવાદી હુમલા થતા હોય ત્યારે રાજ્ય તેમની સામે યુદ્ધ જાહેર કરી શકે છે. જેમકે 11 સપ્ટેમ્બર 2001ના અમેરિકન વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર અને પેન્ટેગોન ઉપરના ત્રાસવાદી હુમલાને લીધે યુએસએના પ્રમુખ જ્યોર્જ બુશે ત્રાસવાદ વિરુદ્ધ યુદ્ધ જાહેર કરેલું જેને યુએન દ્વારા પણ મંજૂરી અપાયેલી.

(5) કોઈ રાજ્યનો પ્રદેશ અન્ય રાજ્ય દ્વારા ઝૂંટવાઈ ગયો હોય અથવા મિલકત લૂંટાઈ ગઈ હોય તો તેવા રાજ્ય સામે યુદ્ધ જાહેર કરી શકાય છે. જેમકે 1962 માં ચીને અને 1965 માં પાકિસ્તાને ભારતના કેટલાક પ્રદેશ ઉપર કબ્જો કર્યો હતો ત્યારે ભારતે તેમની સામે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. જોકે યુદ્ધને ન્યાયોચિત ઠેરવનારી ઉપર્યુક્ત શરતો કેટલીકવાર આત્મલક્ષી હોય છે. જેમકે 1962 માં ચીન-ભારતના યુદ્ધ અંગે ચીનનો દાવો છે કે પહેલ ભારતે કરી હતી. આમ યુદ્ધ ક્યારે ન્યાયોચિત ગણાય તે પુરવાર કરવું મુશ્કેલ છે.

યુદ્ધ માનવ અને સંપત્તિને પારાવાર નુકસાન કરનારું હોય છે. આમ, પ્રથમ અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ અનેક યાતનાઓ આપનારાં હતાં.

શાંતિના સંદર્ભમાં નિઃશસ્ત્રીકરણ અને વિશ્વશાંતિ

રાજ્યને આંતરિક બાબતોમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે તથા બાહ્ય સુરક્ષા માટે પરંપરાગત શસ્ત્રોની જરૂર હોય છે. આવાં શસ્ત્રો લગભગ અનિવાર્યપણે જરૂરી છે. પરંતુ માનવજાત માટે અતિ હાનિકારક એવા અણુ-પરમાણુશસ્ત્રો તથા રાસાયણિક અને જૈવિકશસ્ત્રોનો નાશ કરવો જરૂરી છે. તેથી આવાં શસ્ત્રો ક્રમશઃ ઘટાડીને છેવટે તેનો નાશ કરવાની પ્રક્રિયા એ નિઃશસ્ત્રીકરણ છે. નિઃશસ્ત્રીકરણનો અર્થ રાજ્યને શસ્ત્રવિહીન કરવું એવો થતો નથી.

પ્રથમ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધની ભયાનકતાએ નિઃશસ્ત્રીકરણના ખ્યાલ અને વિશ્વશાંતિની અનિવાર્યતા ઉપર ભાર આપ્યો છે. કલિંગ રાજ્ય ઉપરના આક્રમણ પછી ભારે નરસંહારથી વ્યથિત સમ્રાટ અશોકે કરેલ શસ્ત્ર ત્યાગ એ રાજ્યસ્તરની ઘટના હતી. પરંતુ વૈશ્વિક સ્તરે 1899 માં હેગ ખાતે 28 રાજ્યોની પરિષદે ઝેરી ગેસ અને વિનાશક શસ્ત્રો ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા પ્રથમવાર ઠરાવ કરેલો.

અણુશસ્ત્રો અને નિઃશસ્ત્રીકરણ

માનવ સમાજના શાંતિપૂર્ણ જીવન અને વિશ્વનાં રાજ્યો વચ્ચે શાંતિપૂર્ણ સંબંધોની સ્થાપના થાય તે માટે અણુશસ્ત્રોના નિઃશસ્ત્રીકરણ ઉપર ભાર અપાય છે. આ માટે અભ્યાસીઓ નીચે પ્રમાણેની દલીલ કરે છે.

(1) આ શસ્ત્રો ભારે વિનાશકશક્તિ વાળાં છે : વિશ્વયુદ્ધનો અંત લાવવા અમેરિકાએ જાપાનના હિરોશિમા અને નાગાસાકી એમ બે મોટાં શહેરો ઉપર અણુબોંબ ફેંકેલા. આ અણુબોંબે જે વિનાશ સર્જેલો તેના કરતાં અનેકગણો વિનાશ સર્જી શકે તેવા અણુશસ્ત્રો સંયુક્તરાજ્ય અમેરિકા, રશિયા અને ચીન ઉપરાંત ભારત તથા પાકિસ્તાન જેવા ઘણા દેશો બનાવી ચૂક્યા છે ત્યારે પાકિસ્તાન અને ઉત્તરકોરિયા જેવા નાના રાજ્યોના અણુશસ્ત્રો આતંકવાદી જૂથોના કબ્જામાં જઈ શકે તેવી શક્યતા ઊભી થઈ છે. આમ થાય તો ભારે વિનાશ અને જાનહાનિ સર્જાવાની ભીતિ ઊભી થઈ શકે છે.

(2) લશ્કરી ખર્ચમાં વધારો : 1945 પછી એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના અનેક દેશોએ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી છે. આ નવોદિત રાજ્યો લાંબા સમયની ગુલામીને લીધે આર્થિક અને સામાજિક રીતે પાછળ રહી ગયેલાં, આવાં રાષ્ટ્ર-રાજ્યોએ તેમના લશ્કરી ખર્ચમાં ઘટાડો કરીને તેમના વિકાસ માટે નાણાં ખર્ચવાં જોઈએ. પરંતુ ઠંડાયુદ્ધના વિવિધ તબક્કા દરમ્યાન મહાસત્તાઓએ અનેકવાર આ દેશોને પક્ષકાર બનાવીને તેમને શસ્ત્રીકરણ માટે પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. આમ તેમનો લશ્કરી ખર્ચ વધતાં તેઓ દેવાદાર બન્યાં છે. આ સ્થિતિનો ઉપાય નિઃશસ્ત્રીકરણમાં જ છે.

(3) અણુશસ્ત્રોના ઉત્પાદક દેશો શસ્ત્રીકરણને પ્રોત્સાહન આપે છે : 1945 પછી યુ.એસ.એ., સોવિયેતસંઘ, બ્રિટન, ફ્રાન્સ અને ચીન જેવાં રાષ્ટ્ર-રાજ્યો અણુશસ્ત્રોના ઉત્પાદક બન્યાં. તેઓ બજારની શોધ માટે વિકાસશીલ નવોદિત રાજ્યો વચ્ચે નાનાં-મોટાં યુદ્ધોને પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યાં છે. વિકાસશીલ રાજ્યોના શસ્ત્રીકરણે ભારત-પાકિસ્તાન, આરબ-ઇઝરાયેલ અને ઈરાન-ઈરાક વચ્ચે અવાર-નવાર યુદ્ધો થયાં. આમ થવાથી આ રાજ્યોના સૈનિકો તથા લોકોની જાનહાનિ થતી રહી સાથે-સાથે તેમની આર્થિક નુકસાનીમાં પણ વધારો થતો રહ્યો.

(4) મહાસત્તાઓને આર્થિક બોજ : બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછી યુ.એસ.એ. અને સોવિયેતસંઘ વચ્ચે તરત જ 'ઠંડુયુદ્ધ' શરૂ થયેલું. ઠંડુયુદ્ધ એ માનસિક તંગદિલીભરી પરિસ્થિતિ છે. તેમાં બંને પક્ષકારો કે રાજ્યો પ્રત્યક્ષ રીતે યુદ્ધના મેદાનમાં ઉતરતા નથી પરંતુ તેઓ યુદ્ધની તૈયારીઓ કરે છે, નવા શસ્ત્રોની શોધ કરે છે. આ ઠંડા યુદ્ધમાં એકબાજુ યુ.એસ.એ. તરફી જૂથમાં નવોદિત રાજ્યોને જોડવા પ્રયત્નો શરૂ થયા. બીજી બાજુ અગાઉના સોવિયેતસંઘે પણ આવા પ્રયત્ન પોતાના જૂથને મજબૂત બનાવવા શરૂ કર્યા. તેમાંથી નવોદિત રાજ્યોને આર્થિક મદદ અને લશ્કરી સુરક્ષાનું રાજકારણ શરૂ થયું. આ સાથે બન્ને મહાસત્તાઓ વચ્ચે શસ્ત્ર હરીફાઈ શરૂ થઈ. જેને કારણે વિનાશક અણુશસ્ત્રોનો જથ્થો વધતો ગયો. તેમાંથી આખરે બન્ને મહાસત્તાઓને આર્થિક બોજનો અહેસાસ શરૂ થયો. જેમાં અગાઉના સોવિયેત સંઘને વધુ અસર થઈ. તેથી બન્ને મહાસત્તાઓ વચ્ચે નિઃશસ્ત્રીકરણ માટે વાર્તાલાપ, રાજ્યોના વડાઓની મુલાકાતો અને સમજૂતિઓ થઈ.

નિઃશસ્ત્રીકરણ માટેના પ્રયાસો

નિઃશસ્ત્રીકરણના પ્રયાસોને આપણે બે વિભાગોમાં જોઈ શકીએ (ક) આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનો દ્વારા થયેલ પ્રયાસો (ખ) રાષ્ટ્ર રાજ્યો દ્વારા થયેલી પહેલ.

(ક) આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનો દ્વારા થયેલ નિઃશસ્ત્રીકરણના પ્રયાસો

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચેના મતભેદો અને સમસ્યાઓ યુદ્ધ દ્વારા નહિ પરંતુ ચર્ચા વિચારણા દ્વારા ઉકેલવી જોઈએ. આ સંદર્ભમાં વિશ્વશાંતિ માટે નિઃશસ્ત્રીકરણનો પ્રયાસ સૌ પ્રથમ 1899 માં અને ત્યારબાદ 1907 માં હેગ ખાતે ભરાયેલ પરિષદોમાં હાથ ધરાયો હતો. પ્રથમ પરિષદમાં 26 અને બીજી પરિષદમાં 44 રાજ્યોએ ભાગ લીધો હતો.

આમ છતાં અનેક કારણોસર 1914 માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ થયું. યુએસએના પ્રમુખ વુડ્રો વિલ્સનના 14 મુદ્દાના કાર્યક્રમને પગલે રાષ્ટ્રસંઘ (લીગ ઓફ નેશન્સ)ની રચના થઈ. તેનો મુખ્ય હેતુ યુદ્ધને અટકાવવાનો તથા શાંતિ અને સલામતીની સ્થાપનાનો હતો. રાષ્ટ્રસંઘે વિશ્વશાંતિ માટે કેટલાક ચોક્કસ પ્રયાસો કર્યા. પરંતુ કેટલાંક કારણોસર રાષ્ટ્રસંઘ નિષ્ફળ ગયો અને બીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું. બન્ને વિશ્વયુદ્ધોની ભયાનકતાનું પુનરાવર્તન ન થાય તે માટે 1945 માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થા આજે 'સંયુક્તરાષ્ટ્ર (યુએન)' તરીકે ઓળખાય છે.

યુએનની સામાન્ય સભાની પ્રથમ બેઠકમાં જ (1946) નિઃશસ્ત્રીકરણ માટે સઘન વિચારણા કરી અને અણુશક્તિપંચની રચના માટે નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. 1959 માં સોવિયેતસંઘના પ્રસ્તાવથી આ પંચનું સભ્યપદ તમામ રાજ્યો માટે શક્ય બન્યું. તેમાં પ્રથમ 10 સભ્યો અને પછી 18 સભ્યો બનાવાયા. આ પંચે 1962 માં જ અણુપ્રયોગ અંશતઃશસ્ત્ર નિયંત્રણ સંધિ અને ત્યારબાદ કેટલાંક પ્રક્ષેપાસ્ત્રો (મિસાઈલ)ના જથ્થા ઉપર નિયંત્રણ મૂકતી સંધિઓ કરી. સંયુક્તરાષ્ટ્રે 1970 ના દાયકાને નિઃશસ્ત્રીકરણના દાયકા તરીકે ઉજવ્યો. 1975 માં યુએન સામાન્ય સભામાં સોવિયેતસંઘે અને પછી ચીને પણ પ્રક્ષેપાસ્ત્ર હરીફાઈ ઘટાડવા પ્રસ્તાવો મૂકેલા. 1986 ના વર્ષને 'શાંતિ માટેના આંતરરાષ્ટ્રીય વર્ષ' તરીકે યુએને ઓળખાવ્યું. નવેમ્બર 1998 માં ભારતે યુએનમાં પરમાણુશસ્ત્રોના ઘટાડા માટેનો ઠરાવ રજૂ કરેલો.

(ખ) રાજ્યો દ્વારા નિઃશસ્ત્રીકરણ માટે થયેલી પહેલ

વિશ્વના ઘણાં રાજ્યોએ પણ યુદ્ધોની વિનાશકતાથી બચવા પોતે આગળ આવી નિઃશસ્ત્રીકરણ માટે આગવા પ્રયાસો કર્યા છે. 1945 માં જ યુ.એસ.એ., બ્રિટન તથા કેનેડાએ અણુશસ્ત્રોની વિનાશકતાને ધ્યાને લઈને 'યુનાઈટેડ નેશન કમિશન' માટેની દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી. 1953 માં યુ.એસ.એ.ના પ્રમુખ આઈઝન હુવરે 'શાંતિ માટે અણુ' ની જાહેરાત કરેલી. 1972 માં સોવિયેતસંઘ અને યુ.એસ.એ. દ્વારા પ્રક્ષેપાસ્ત્રોમાં ઘટાડો કરતી સંધિ પર સહી કરવામાં આવી. 1974 માં અન્ય રાજ્યોને અણુસત્તા બનતાં રોકવા અને અણુશસ્ત્રના ભૂગર્ભ પ્રયોગો ઉપર મર્યાદા મૂકતી સંધિ બે મહાસત્તાઓ વચ્ચે થઈ. સોવિયેતસંઘે 1981 સુધીમાં 270 જૂના પ્રક્ષેપાસ્ત્રો અને યુ.એસ.એ. દ્વારા 1985 સુધીમાં '32બી' નામના બાવન જેટલા બોમ્બરોનો નાશ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

1982 માં સ્ટાર્ટ-1 (સ્ટ્રેટેજિક આર્મસ રિડકશન ટ્રિટી-1) અને 1991 માં સ્ટાર્ટ-2 દ્વારા યુએસએ અને સોવિયેતસંઘે ક્રમશઃ અણુશસ્ત્રોના ઘટાડા માટે સંધિ કરી. 1991માં સોવિયેતસંઘના વિઘટન સમયના પ્રમુખ મિખાઈલ ગોર્બાચોવે અને ત્યારબાદ રશિયન પ્રમુખ પુતિને રશિયાને આર્થિક બેહાલીમાંથી ઉગારવા સ્વેચ્છાએ અણુશસ્ત્રોમાં ઘટાડો કરીને ઠંડાયુદ્ધનો અંત આણ્યો છે.

1974 માં અને ત્યારબાદ 1998 માં અણુપ્રયોગ કર્યા પછી ભારત અણુસત્તા બન્યું છે. જોકે ભારતે અણુશક્તિનો રચનાત્મક માર્ગે વિકાસ કરવાની પ્રતિબદ્ધતા બતાવી છે.

આમ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર અને સભ્ય રાજ્યોની પહેલથી નિ:શસ્ત્રીકરણના અનેક પ્રયાસો થયા છે અને થતા રહેશે. પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં હજુ રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર અવિશ્વાસ ચાલુ છે. આ અવિશ્વાસ સદંતર દૂર કરવો પણ મુશ્કેલ છે. આમ છતાં એમ કહી શકાય કે આજે પ્રથમ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ સમયનો યુદ્ધનો ઉન્માદ ઘટ્યો છે. ક્યાંક ઉત્તરકોરિયા જેવા રાજ્યો માત્ર લશ્કરી તૈયારીઓમાં વ્યસ્ત જણાય છે. ચીનની વિસ્તારવાદી પ્રવૃત્તિઓ વધતી જાય છે. 'ઈસ્લામિક સ્ટેટ' જેવા લોહિયાળ આતંકી સંગઠનોનો ખોફ પણ જોવા મળે છે. આમ છતાં ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણના આર્થિક પ્રવાહોએ અને ઈન્ફર્મેશન ટેક્નોલોજી તથા હવાઈ સેવાના ઝડપી વિકાસને લીધે વિશ્વ નાનકડા ગામડામાં ફેરવાઈ ગયું છે. રાષ્ટ્રોની સરહદો ધૂંધળી બની છે. રાજ્યો પરસ્પરાવલંબી બનતાં જાય છે. વિશ્વ નાગરિકતાનો આદર્શ વાસ્તવમાં સાકાર બનતો જાય છે. તેથી વિશ્વશાંતિના માર્ગે વિશ્વસમાજની કૂચ આગળ વધતી રહે તે માટે અવરોધો હટાવવાના પ્રયત્નો સંયુક્તરાષ્ટ્ર અને સભ્ય રાજ્યો દ્વારા ચાલુ રાખવા પડશે.

વિકાસ એટલે શું? તેનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

પશ્ચિમમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પગલે ઔદ્યોગિકીકરણ, આધુનિકીકરણ અને શહેરીકરણની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. ત્યારબાદ જથ્થાબંધ તૈયાર થતા માલ માટે એશિયા તથા આફ્રિકામાં બજાર શોધાયાં તે સાથે સંસ્થાનવાદી અને સામ્રાજ્યવાદી શોષણ શરૂ થયું.

પ્રથમ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ ક્રમશઃ એશિયા, આફ્રિકા તથા લેટિન અમેરિકામાં સંસ્થાનોએ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી, આ નવોદિત રાજ્યો જેને આપણે વિકાસસીલ રાજ્યો તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેના વિકાસની ચર્ચા આપણે હવે કરીશું.

વિકાસનો અર્થ : વિકાસનો અર્થ તપાસીએ ત્યારે બે બાબતો મહત્ત્વની બને છે. (i) વિકાસનો અર્થ માત્ર આર્થિક વૃદ્ધિ નથી, તે જટિલ ખ્યાલ છે. તેમાં પર્યાવરણ, ટેક્નોલોજી, આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એમ બધાં પાસાઓનો વિચાર કરવામાં આવે છે અને (ii) વિકાસની પ્રક્રિયાનું મુખ્ય કેન્દ્ર માનવ છે. જેમાં માનવ જરૂરિયાતો, સાંસ્કૃતિક અસ્મિતા અને સામાજિક તથા ભૌતિક પર્યાવરણમાં થતા ફેરફારોને માનવ સંબંધોના સંદર્ભમાં જોવામાં આવે છે.

વિકાસના આ અર્થને ધ્યાનમાં લઈને વિકાસશીલ રાજ્યોના વિકાસને આપણે તપાસીશું. 1974 માં વિશ્વબેંકે તેના અહેવાલમાં જણાવ્યું હતું કે વિકાસશીલ રાજ્યોની માથાદીઠ આવક 50% કરતાં વધી છે. પરંતુ આ આવક રાજ્યો-રાજ્યો વચ્ચે અને રાજ્યમાં આર્થિક- સામાજિક સમૂહો વચ્ચે અસમાન હતી. શહેરોના છૂટક મજૂરો, અર્ધબેકાર લોકો અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના નાના ખેડૂતો, ખેતમજૂરો તથા અન્ય મજૂરીમાં જોડાયેલા લોકો તેમની પાયાની જરૂરિયાતો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં સંતોષી શક્તા ન હતા. આ પરિસ્થિતિમાં વિકાસશીલ રાજ્યોના આર્થિક વિકાસ માટે વચગાળાના સમયમાં વિકસિત રાજ્યોની મૂડી અને વિદેશી રોકાણ કરતી બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ, અદ્યતન ટેક્નોલોજી, સંચાલનનું જ્ઞાન, બજાર સેવાની માહિતી અને વિશેષ તાલીમ આપી કુશળ કારીગરો અને કર્મચારીઓનું નિર્માણ કરી શકાશે. આની પાછળ વિકાસશીલ રાજ્યોનો વિકાસ થશે એવો ઉદ્દેશ્ય હતો. તેમાં કેટલીક સફળતા પણ મળી છે, પરંતુ વિકાસશીલ દેશોની વસતીનો ઘણો ભાગ હજુ અવિકસિત છે અથવા ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે.

વિકાસશીલ રાજ્યોમાં પણ વિકાસના લાભ સમાજના તમામ માનવસમૂહો સુધી પહોંચે તે જરૂરી છે. આ માટે આર્થિક વિકેન્દ્રીકરણ અને લોકભાગીદારી જરૂરી છે. સમાજના તમામ લોકોને જાહેર પ્રશ્નોના નિર્ણય ઘડતરમાં ભાગીદારી અપાય તો જ રાજકીય સમાનતાની સાથે આર્થિક સમાનતા લાવી શકાય તેમ છે.

જ્યારે આપણે વિકાસની વાત કરીએ છીએ ત્યારે વિકાસ પર્યાવરણની સુરક્ષા સાથે થવો જોઈએ. પશ્ચિમના વિકસિત રાજ્યોએ વિકાસ માટે કુદરતી સ્રોતનો એટલો બેફામ ઉપયોગ કે દુરુપયોગ કર્યો છે કે હવે સૃષ્ટિ સમતુલાના પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. હવે તો પૂર્વના દેશો ચીન અને ભારત પણ તે જ માર્ગે જણાય છે.

સર્વગ્રાહી વિકાસનું આધુનિક મોડેલ

1972 માં 'કલબ ઑફ રોમ' નામની આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વૈચ્છિક સંસ્થા (NGO-એન.જી.ઓ.)એ 'ધ લિમિટ ટુ ગ્રોથ' નામે વિશ્વના વિકાસની પરિસ્થિતિ અંગે અહેવાલ આપેલો. આ અહેવાલમાં જણાવાયેલું કે વિકાસ માટે કુદરતી સંપત્તિનો વિનાશ હાલના દરે ચાલુ રહેશે તો આગામી એકસો વર્ષમાં પૃથ્વી વિનાશની સીમાએ પહોંચી જશે. આ અભ્યાસે વિશ્વમાં વિકાસ અને પર્યાવરણ અંગે મોટી ચર્ચા જગાડી. તેમાંથી સર્વગ્રાહી વિકાસના આધુનિક મોડેલ માટેનું ચિંતન શરૂ થયું. પર્યાવરણના ભોગે કોઈ વિકાસ નહીં, તમામ લોકોની પાયાની જરૂરિયાત સંતોષાય તથા સમાજ અને રાજ્યનો આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય વિકાસ થાય એ પરિસ્થિતિને 'સર્વગ્રાહી વિકાસ' તરીકે ઓળખાવી શકાય.

1983 માં સંયુક્તરાષ્ટ્રોએ નોર્વેના પૂર્વ વડાપ્રધાન શ્રીમતી બ્રુટલેન્ડના અધ્યક્ષપદે એક પંચની સ્થાપના કરેલી. આ પંચે 1987 ના તેના 'આપણું સામાન્ય ભવિષ્ય' નામના અહેવાલમાં જણાવેલું કે આપણે વિકાસ માટે ખૂબજ વિસ્તૃત દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો જોઈએ. તેમાં વિકાસશીલ અને વિકસિત તમામ રાજ્યોને સૃષ્ટિ સમતુલા જાળવીને વિકાસ કરવાની અપીલ કરાઈ. અહેવાલમાં એમ પણ કહેવાયું કે સૃષ્ટિની સમતુલા જળવાશે તો જ વિકાસ ટકાઉ અથવા ચિરંતન બનશે. વિકાસનું આ મૉડેલ દૂરના ભવિષ્ય સુધી ઉપયોગી હશે. જ્યારે વિકાસ પ્રકૃતિ સાથે સંવાદિત હોય, એટલે કે પ્રકૃતિનું વધુ પડતું શોષણ થતું ન હોય અને તે લોકકેન્દ્રી અને લોકાભિમુખ હોય, તમામ લોકોની પાયાની જરૂરિયાતો સંતોષાતી હોય તથા વર્તમાન અને ભાવિપેઢીના હિતો વચ્ચે સંતુલન જાળવતો હોય ત્યારે તે વિકાસને ટકાઉ વિકાસ કહી શકાય.

વર્તમાન અને ભાવિ પેઢી વચ્ચે વિકાસના દાવાનું સંતુલન

1970 ના દાયકામાં પશ્ચિમના રાજ્યોએ આર્થિક વિકાસ માટે આંધળી દોટ મૂકેલી. તેઓ એમ માનતા થઈ ગયેલા કે આર્થિક વિકાસ કરવો હશે તો પર્યાવરણને નુકસાન પહોંચાડ્યા વગર ચાલવાનું નથી. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને શ્રીમતી બ્રુટલેન્ડ પંચે જણાવેલું કે આ રીતે વિશ્વનો વિકાસ થવાનો હશે તો ભાવિ પેઢી માટે કશું બચશે નહિ. તેથી વર્તમાન પેઢી તેના હિતો માટે કુદરતી સંપત્તિનો એવી રીતે ઉપયોગ કરે જેથી ભાવિ માનવપેઢીના હિતોની જાળવણી થઈ શકે. આવો વિકાસ બીજા શબ્દોમાં ટકાઉ વિકાસ છે. જે ભવિષ્યની માનવપેઢીઓના હિતોનું રક્ષણ થાય તે રીતે જ વર્તમાન માનવપેઢીને કુદરતી સંસાધનોના ઉપયોગની તે અનુમતિ આપે છે. વિશ્વબેંકે તેના 1992 ના અને 2003 ના અહેવાલમાં આવા ટકાઉ માનવ વિકાસનું સમર્થન કરેલું છે.

આમ માનવજાત અને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ તથા વિશ્વશાંતિ માટે સર્વગ્રાહી અને ટકાઉ-વિકાસ મહત્ત્વની બાબત છે. આવો સર્વગ્રાહી વિકાસ કુદરતી સ્રોતોની જાળવણી સાથે ભવિષ્યની માનવપેઢીના હિતોની કાળજી લેનારો હશે. પશ્ચિમમાં વિકસેલ હરિયાળી વિચારધારા (Green Ideology) ના સમર્થકોએ પણ આ જ બાબતનું સમર્થન કરેલું છે. તેમના મતે આર્થિક વિકાસ પર્યાવરણની સુરક્ષા કરવાવાળો તેમજ સામાજિક જવાબદારીવાળો તથા લોકભાગીદારીવાળો અને અહિંસાના મૂલ્યોનું જતન કરવાવાળો હશે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો.

(1) શાંતિ એટલે શું? શાંતિની વિભાવના સવિસ્તાર સમજાવો.

(2) યુદ્ધને ન્યાયોચિત ઠેરવવા જરૂરી શરતોની સમજૂતી આપો.

(3) નિઃશસ્ત્રીકરણ એટલે શું? શાંતિના સંદર્ભમાં નિઃશસ્ત્રીકરણની ચર્ચા કરો.

(4) વિકાસનો અર્થ આપો અને તેની વિભાવના સમજાવો.

(5) શાંતિ અંગેના ગાંધીજી અને કાર્લ માર્ક્સના વિચારોની તુલના કરો.

2. ટૂંક નોંધ લખો.

(1) શાંતિની વિભાવના

(2) નિઃશસ્ત્રીકરણ

(3) વિશ્વશાંતિ

(4) વિકાસનું આધુનિક મોડેલ

(5) શાંતિ અંગેના વુડ્રો વિલ્સનના વિચારો

(6) શાંતિ અંગેના પ્રો. જહોન ગાલ્ટુંગના વિચારો

3. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યોમાં જવાબ લખો.

(1) શાંતિ એટલે શું?

(2) યુદ્ધને ન્યાયોચિત ઠેરવવા કોઈ બે શરતો જણાવો.

(3) નિઃશસ્ત્રીકરણ એટલે શું?

(4) ટકાઉ-વિકાસ કોને કહેવાય?

(5) વિશ્વશાંતિ એટલે શું?

(6) સર્વગ્રાહી વિકાસનું આધુનિક મૉડેલ કોને કહે છે?

(7) વર્તમાન અને ભાવિપેઢી વચ્ચે વિકાસના દાવાનું સંતુલન ક્યારે થાય?

4. સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી બાજુના ખાનામાં દર્શાવો.

(1) શાંતિના ખ્યાલના ખ્યાતનામ અભ્યાસી કોણ ગણાય છે? ☐

(અ) જ્હોન ગાલ્ટુંગ (બ) અબ્રાહમ લિંકન (ક) હ્યુગો ગ્રોશિયસ (ડ) સોક્રેટિસ

(2) પ્રો. જ્હોન ગાલ્ટુંગે કેટલા પ્રકારની હિંસાના અભાવને શાંતિ ગણાવી છે? ☐

(અ) ત્રણ પ્રકાર (બ) બે પ્રકાર (ક) ચાર પ્રકાર (ડ) છ પ્રકાર

(3) નિઃશસ્ત્રીકરણ એટલે શું? ☐

(અ) શસ્ત્રોનો વેપાર બંધ કરવો. (બ) અણુશસ્ત્રોમાં ક્રમશઃ ઘટાડો

(ક) શસ્ત્રો પર નિયંત્રણ (ડ) ઉપરના તમામ

(4) ટકાઉ-વિકાસનો ખ્યાલ કોણે આપ્યો? ☐

(અ) બ્રુટલેન્ડ પંચ (બ) સરકારીયા પંચ (ક) કોઠારી પંચ (ડ) રાણે પંચ

(5) વિશ્વશાંતિ માટે રાષ્ટ્રસંઘ (લીગ ઓફ નેશન)ની રચનાની ભલામણ કોણે કરી હતી ? ☐

(અ) અબ્રાહમ લિંકન (બ) વુડ્રો વિલ્સન (ક) જ્હોન કેનેડી (ડ) રોનાલ્ડ રેગન

પ્રવૃત્તિ

- નિઃશસ્ત્રીકરણના લાભો વિશે ચર્ચાસભા યોજવી.
- વિકાસના ખ્યાલ અંગે ચર્ચાસભા યોજવી.

●